

KAPITTEL 1

Reformasjonen på Færøyene – en nordtysk kulturarv?

Ian Peter Grohse Norges arktiske universitet

Abstract: The chapter examines the proposition, first advanced by Faroese historian Louis Zachariassen, that the Reformation was introduced to the Faroe Islands by German merchants from Hamburg who held trading privileges and governing authority in the Faroes between ca. 1520 and 1553. Hamburg and the Faroes represented two dramatically different cultural spaces. In addition to obvious differences in language and living conditions, the two settings had distinct religious cultures, as the burghers of Hamburg had embraced Lutheranism in 1529. Two burghers who obtained trading rights and governing authority in the Faroes were active participants in Hamburg's Reformation, thus it is reasonable to speculate that they continued their efforts in the Faroes, the seat of a Catholic bishopric. Closer examination, however, reveals little to suggest that German merchants, who spent limited time on the isles and had no immediate economic incentive for proselytizing, were involved in the initial spread of Lutheran ideas or the initial institution of ecclesiastic reform. The article proposes, therefore, that the Reformation was coordinated from Bergen, which, despite the Faroes' increased commercial contact with the Continent, remained the most proximate and natural source of cultural inspiration.

Keywords: the Faroes, Hamburg, trading, the Reformation

I omtrent tretti år, mellom 1520 og 1553, hadde kjøpmenn fra hansabyen Hamburg eksklusive handelsrettigheter og styringsmyndighet på Færøyene, et norrønt samfunn og norsk kongelig skattland med tradisjonelt sterke økonomiske, politiske og kulturelle bånd til det vestafjelske Norge.¹ Det var ikke første gang øyboere hadde vært i kontakt med nordtyske handelsdrivende. I over et århundre hadde hanseater besøkt Færøyene og de øvrige nordatlantiske skattlandene, noe sporadisk og gjerne i strid med gjeldende lov, på søken etter blant annet vadmel, skinn og fisk.² I prinsippet var monarkiet, som siden siste halvdel av 1300-tallet styrte Norge og dets skattland fra Danmark, forpliktet til å ivareta Færøyenes forhold til Norge, især til stapelmarked Bergen, og dermed tilse at «ingen utenlandsk mann» (*engen vtlenstr maðr*) drev direktehandel med skattlandet.³ Monarkiets tildeling av formelle handelsprivilegier og styringsombud til hamburgere mot slutten av middelalderen markerte imidlertid en endring i Færøyenes forhold til omverden: det vestnordiske, norskorienterte øylandet ble til en «kontaktzone», som etter Mary Louis Pratts definisjon betegner «social spaces where cultures meet, clash, and grapple with each other, often in contexts of highly asymmetrical relations of power».⁴ Nærmere sagt ble øyene til et sosialt rom for tiltakende hyppig og politisk og økonomisk forpliktende samhandling mellom færøyske og nordtyske kulturbærere. De sistnevntes makt som kongelige ombudsmenn og leverandører av nødvendige tilførsler betød at disse møtene var preget av *asymmetriske* maktforhold.

Et krusifiks som henger i Viðareidði kirke, helt nord i landet, er blant de eneste synlige levningene etter dette nordtysk-færøyske kulturmøtet.⁵ Som det kan ses fra dets forgylte innskrift, ble korset donert i 1551 av Thomas Koppen, en borger av Hamburg som i over tjue år, fra 1529 frem til hans død i 1553, var lensherre over Færøyene. Det er kanskje talende at dette krusifikset, som trolig er det eldste gjenstående lutheranske inventarstykket i landet, bærer et nedertysk navn. Ifølge Louis Zachariasen, som skrev mest inngående om denne perioden i landets historie i sin *Føroyar sum rættarsamfelag 1535–1655*, hadde nemlig Koppen og hans tyske ombudsmenn,

1 Om Norge og Færøyene, se Debes 1995a; Helle 2019; Øye 2008.

2 Arge & Mehler 2012; Hammel-Kiesow 2019: 29, 31, 32, 37; Mortensen 2006

3 NgL 3, no. 53. Jf. idem, no. 83

4 Pratt 1991: 34. Begrepet «kontaktzone» har blitt brukt og tilpasset til ulike samfunnsvitenskapelige, deriblant faghistoriske, studier. Om dets bruk i denne antologien, se innledningen.

5 Arge 2019: 287; Holterman 2020: 203; Lydersen 2021: 178–180

som hadde omfavnet lutheranisme, ansvar for reformasjonens overføring fra kontinentet.⁶

Det følgende er en revurdering av denne tolkningen. Det argumenteres for at tyskerne som pleide kontakt med øyene var forretningsfolk uten tyn- gende grunner eller myndighet til å igangsette teologiske og kirkeadmini- strative reformer i øylandet. Riktignok synes den førnevnte Thomas Koppen å ha profittert fra reformasjonen, som innebar tilegnelsen og omdispon- ringen av kirkegods til kongelige embetsmenn. Hans rolle i reformasjonens initiering og gjennomføring er imidlertid mindre åpenbar enn Zachariasen gav uttrykk for. For å vise det skal jeg etter en kort gjennomgang av tidligere forskning om Færøyenes reformasjon gjøre rede for kirkepolitiske forhold i Hamburg og på Færøyene frem til ca. 1530. Deretter skal jeg se nærmere på kontakten mellom de to kultursfærene og drøfte hvorvidt konfesjonelle ulikheter påvirket hamburgeres forhold til lokalsamfunnet.

Reformasjonens tyske budbringere?

Hamburg var et arnested i den nordtyske reformasjonen og to av de «ham- burgske kjøpmennene» (*hamborgeske køffmændh*) som hadde styringsom- bud på Færøyene, Thomas Koppen og Joachim Wullenwever, tok aktiv del i hansabyens konfesjonelle omvending.⁷ Ifølge Zachariasen var det neppe tilfeldig, særlig hva gjelder Thomas Koppen, som angivelig ble utnevnt som lensherre av Fredrik 1. sommeren 1529 nettopp fordi han hadde omfavnet den nye tros læren og var egnet til å «få lutheranisme innført i Færøyene og til å legge kirken på øyene under kongen».⁸ Ved sitt valg som norsk konge høsten 1524 hadde Fredrik 1. riktignok lovet at Norges kirke skulle forbli under «den hellige kirkens tro helligste far, paven, og romernes kirke» (*then hellige kirckes troo helligeste fader pawen oc Rummere kircke*) og skjermes mot «Luthers kjetterske disipler» (*kiettere Lutherj discipler*),⁹ og i deres eget hyllingsbrev fra 17. august samme år uttrykte færøyingene tillit til at kongen ville akte de færøyske «kirkjenes privilegie og frihet [...] som ein hederlig og kristen kung».¹⁰ Zachariasen antydte imidlertid at kongens

6 Zachariasen 1961: 167–180

7 Om Hamburgs reformasjon se f.eks. Postel 1986; Scheib 1976; Sillem 1886. Om Wullenwever og Koppen, se f.eks. Holterman 2020: 126–127; Lappenberg 1851: 116–117.

8 Zachariasen 1961: 165: «faá lutherdómin innfórdan í Føroyum og at leggja kirkjuna í oyggjunum inn undir kong»

9 NgL 2r 4:1

10 Zachariasen 1961: 164

løfter var bevisst villedende. Selv om han «aldri tok helt til denne nye tros læren», var Fredrik I., som samtidig hertug av Holstein, «sterkt påvirket av lutheranismen» som «hadde vunnet innpass i Hamburg».¹¹ Med hjelp fra hamburgere, som han hadde «stor velvilje» for, kunne den utvendig katolske kongen la den nye tros læren overføres til Færøyene på en diskret og politisk taktfull måte.¹²

Påstanden virker ved første øyekast overbevisende. De viktigste hendelsene knyttet til landets reformasjon skjedde mens Thomas Koppen var lensherre og andre hamburgere drev regelmessig handel med øyene. Omkring 1538/1539 godtok den færøyske allmuen den nye kirkeordinansen – *Den Rette ordinants* – som Kristian 3. hadde innført i Danmark og Norge et år tidligere.¹³ Snart deretter, omkring 1539, ble landets siste katolske biskop, Amund Olavsson, avsatt og erstattet som landets geistlige leder av en luthersk superintendent, Jens Gregorsson Riber.¹⁴ Kirkegods, som utgjorde størsteparten av alt jordegods i landet, kom samtidig under kongelig kontroll og ble lagt til Koppens len i 1545.¹⁵ Og en gang før 1547 ble en latinskole i Tórshavn etablert til utdanningen av lutherske prester, en institusjon som Koppen donerte til hvert år.¹⁶

Om det var en direkte sammenheng mellom reformasjonen i Hamburg og på Færøyene, er imidlertid usikkert. Den færøyske presten Lucas Jacobsøn Debes tiet om hamburgerne i sin kirkehistoriske redegjørelse i *Færoæ & Færoa reserata* fra 1673.¹⁷ Æren for utryddelsen av romersk-katolsk «Superstition», slik det heter hos Debes, går snarere til kong Kristian 3., som «saa snart hand var stadfæst udi Regimentet [1536] affsætte alle sine Herre-Biscopper udi alle sine Lande oc Riger».¹⁸ Selv om Hans Jacob Debes gjorde rede for hamburgernes handelsmessige og politiske bedrifter i bind 2 av sin *Føroya søga* fra 1995, skrev han heller ikke noe om deres religiøse holdninger eller kirkepolitiske målsettinger.¹⁹ Zachariasens påstand får større oppmerksomhet hos Bart Holterman i hans avhandling om tysk-nordatlantisk handel (2020), der han viser seg enig i at hamburgere muligens var «the

11 Zachariasen 1961: 165: «tók tó aldri heilt við hesi nýggi trúarlæru [...] sterkt ávirkaður av lutherdóminum [...] hevði fingið innivist í Hamburg»

12 Zachariasen 1961: 164: «storri vælvild». Jf. Grell 2016: 45

13 Imsen 2017: 54, 85–86

14 Debes 1995b: 139

15 NRR: 83

16 NRR: 102; jf. Olesen 2005: 106

17 Debes 1673: 290–292

18 Debes 1673: 292. Jf. Friis 1632: 147

19 Debes 1995a: 134–140

driving force behind the introduction of the Reformation in the Faroes».²⁰ Han slutter imidlertid med at dette er «hard to prove due to the absence of sources».²¹ Arkeologene Símun V. Arge og Natascha Mehler tar også forbehold i sin tolkning av de religiøse motivene på tyskproduserte flisfragmenter fra Kirkjubøur, det gamle bispesetet på Færøyene: Selv om noen har klare lutherske motiver og trolig kom til øyene mens Thomas Koppen var lensherre, er det uklart om de ble importert direkte fra Hamburg eller via kjøpmenn i Bergen.²² Zachariasens påstand om hamburgeres reformasjonsvirksomheter har med andre ord ikke vært bekreftet, ei heller avkrefte eller nyansert i den øvrige forskningslitteraturen. Hans bidrag er ellers så sentralt i forskning om denne perioden i færøysk historie at den likevel fortjener nærmere gransking og eventuelt nyansering.

Hamburgere og den «farlige sekt og lære»

Færøyene ble innledningsvis omtalt som en «kontaktsone». Dette forutsetter en viss avstand eller avvikelse mellom kulturene som kom i kontakt på øyene, med andre ord at aktørers kulturelle forutsetninger var forskjellige nok til at man kan tale et kulturelt *møte*, snare enn et kulturelt kontinuum. Med sine 15 000 til 20 000 innbyggere var Hamburgs bysamfunn på mange måter ulikt det sparsomt befolkede jordbrukssamfunnet på Færøyene.²³ Da den første navnekjente hamburgeren mottok handelsrettigheter og styingsombud på øyene omkring 1520, delte de likevel et felles vesteuropeisk kulturgods: katolisisme. Det var først mot slutten av tiåret, da hamburgere omfavnet lutheranisme, at deres kulturmøte med øyboerne fikk en religiøs dimensjon.

Vandrende predikere hadde begynt å spre Martin Luthers budskap blant Hamburgs borgere og lavere sjikter alt omkring 1522,²⁴ og selv om byrådet, i likhet med myndigheter i andre «vendiske» hansabyer, først ville dempe den «nye farlige sekt og lære» (*nye ferlicke secte und lere*) i frykt for sosial uro,²⁵ vant den raskt innpass hos deler av byeliten.²⁶ I 1528 inviterte byrådet reformatoren Johannes Bugenhagen, som rådet to år tidligere hadde

20 Holterman 2020: 127

21 Holterman 2020: 127

22 Arge & Mehler 2017: 9; jf. Holterman 2020: 201–202

23 Postel 1986: 319–321

24 Postel 1986: 136–193

25 HR 3: 9, nr. 2, par. 96–97 (s. 18); jf. idem nr. 247, par. 60 (s. 389)

26 Cordes 2019: 466; Postel 2009

bebreidet som en «mistenkelig, opprørsk mann» (*vordechtlich uprorich Mhann*),²⁷ til å avfatte en ny kirkeordinans.²⁸ Denne kirkeloven, godtatt av rådet og borgerskapet 15. mai 1529, stadfestet rådets kontroll over byens kirkelige institusjoner.²⁹

Joachim Wullenwever og Thomas Koppen, som var henholdsvis fogd (1520; 1529–1533) og lensherre (1529–1553) på Færøyene, spilte viktige roller i Hamburgs reformasjon. Byrådets ekspropriasjon av byens kirker og klostre skjedde under oppsikt av såkalte Oberalten, et kollegium av diakoner med ansvar for almissekistene ved byens hovedkirker.³⁰ Wullenwever var blant de første å bli valgt til kollegiet under Bugenhagens opphold mellom 9. oktober 1528 og 9. juni 1529. Allerede før kirkeordinansens vedtak begynte han og de andre Oberalten, eller såkalte «Kisten lüde» – en nedsettende betegnelse brukt av katolikker for å fremheve kollegiets påståtte grådighet – å ransake byen og omegnens kirkelige institusjoner. I et samtidig brev til paven ble Wullenwever og hans kollegaer beskyldt for å ha «fullstendig ødelagt» (*gänzlich verstoret*) flere altere og erstattet hellige relikvier med flaggermus «som spott av biskopene» (*in Spottheit der Bischoppen*).³¹ Selv om de mest sensasjonelle anklagene ikke lar seg etterprøve, antok den katolske, og usjenert partiske, historikeren Lebrecht Dreves at disse tidlige tilhengere av lutheranisme i Hamburg var drevet av «fanatisk hat mot alt som er hellig» (*fanatische[m] Haß gegen alles Heilige*) og i stand til å utøve «de mest avskyelige sakrilegiene» (*die abscheulichsten Sacrilegien*).³² Sant eller ei hadde Wullenwever tydeligvis opparbeidet et godt nok navn i lutherske kretser til å få oppdraget å geleide Bugenhagen, som for øvrig var sentral i innføringen av reformasjonen til Danmark og Norge,³³ til Wittenberg på byrådets regning sommeren 1529.³⁴

I likhet med Wullenwever medvirket Thomas Koppen i byrådets tilegnelse av kirke- og klostergods i Hamburg og omegn. Koppen, som senest siden 1517 hadde utført diverse administrative og diplomatiske oppdrag for Fredrik I.,³⁵ deltok i kongens kjøp av cistercienserklostret i Reinbek i

27 Postel 1986: 215

28 Cordes 2019: 472–473

29 Koch 2005

30 Bertheau 1885

31 Staphorst 1729: 83

32 Dreves 1866: 22

33 Lausten 2011

34 Lappenberg 1851: 116–117; Sillem 1886: 153–154

35 Kroman 1959: 43, 46, 50

Holstein, knappe to mil fra Hamburgs bykjerne, våren 1529.³⁶ I motsetning til det hamburgske rådets samtidige konfiskasjon av kirkegods, som ifølge kritikere ble utført med sjokkerende råhet og kynisme, synes eien-
domsoverføringen i Reinbek å ha gått relativt rolig for seg siden nonnene
der allerede var, som en hamburgshistoriker skrev, «vunnet over til den
evangeliske troen» (*für den evangelischen Glauben gewonnen*) og klar for
å befri fra sine klostereder.³⁷ Koppens rolle i affæren var sannsynligvis
rent administrativ: i tråd med priorens salgsbetingelser sørget han for at
nonnene fikk 300 mark i pensjon på kongens vegne.³⁸ Tre år senere, i 1533,
ble Koppen valgt som ny Oberalter.³⁹ Selv om han sluttet i denne stillingen
etter bare tre år, fortsatte han å arbeide for geistligheten og menigheten i
Hamburgs velferd ved å stifte hus for emeriterte prediker og predikerkoner
og stipendier for teologistudentene.⁴⁰

Lutheranisme satt også sitt preg på byens kjøpmannsforeninger, som
i likhet med andre laug og gilder i middelalderens Europa fungerte både
som forretningsmessige organisasjoner og som sosial-religiøse fraterni-
tates. Det såkalte Sankt-Anna-Broderskap, som ble stiftet som en katolsk
sammenslutning for kjøpmennene som drev handel med Island, Hjalmland
og Færøyene omkring 1500, hadde blitt omdannet som lutheransk foren-
ing innen 1533, da hjemreisende medlemmer begynte å gi donasjoner til
å finansiere veldedige stiftelser som ble etablert etter reformasjonens inn-
føring.⁴¹ Ut fra de velbevarte donasjonslistene, som oppgir antall skip og
kjøpmenn som reiste til og fra øyene hvert år, kan det slås fast at mellom ti
til tjue (maks 28) lutheranske hamburgere besøkte øyene om sommeren (se
under).⁴² Wullenwever kan ha vært blant medlemmene.⁴³ Koppen fremtrer
ikke på donasjonslistene, muligens fordi han, som Holterman påstår, aldri
besøkte øyene og lot andre reise på hans vegne.⁴⁴ Siden han hadde eneretten
til handel med øyene mellom 1529 og 1553, er det rimelig å anta at de fleste
færøyfarerne som reiste i denne tiden gjorde dette under lensherrens lisens.

36 Heuer 1985: 102–103, 209

37 Lau 1867: 427

38 Heuer 1985: 102–103, 209

39 Postel 1986: 390

40 Postel 1986: 324 n 19, 326 n. 29. Jf. Holterman 2020: 126

41 Brandes 1934; Holterman 2020: 309–323, sp. 316–323

42 HANSdoc: 15330000HAM00; Holterman 2020: 141

43 Wullenwever og hans sønn, Oleff, donerte til broderskapet i 1554, HANSdoc: 15330000HAM00. Ifølge Holterman (2020, s. 322) er det imidlertid usikkert om alle som donerte tilhørte broderskapet. Om Oleff, se *ibid.*, s. 181

44 Holterman 2020: 345

Spørsmålet som melder seg, er om hansabyens reformasjon påvirket kongens avgjørelse om å bruke hamburgere i færøysk styring og forvaltning, slik som Zachariasen påstod i henhold til Thomas Koppen. Det er riktignok tenkelig at den sistnevntes erfaring fra Hamburg og omegn kvalifiserte ham til å bidra til Færøyenes reformasjon, særlig hvis han skulle ha ansvar for tilegnelsen av færøysk kirkegods på kronens vegne. Det må likevel påpekes at ingen samtidige eller senere kilder vedrørende Koppens len nevner hans rolle i den nordtyske eller hamburgske reformasjonen, ei heller hans konfesjonelle lojaliteter eller personlige fromhet. Han sies snarere å ha fått lenet som vederlag for langvarig og trofast tjeneste som kongens «tyske sekretær» (*dudissche secreter*), en stilling han for øvrig hadde hatt langt før lutheranismen fikk fotfeste i Hamburg.⁴⁵

Hvis Fredrik 1. ville la lutheranisme innføres på Færøyene via Hamburg, måtte Joachim Wullenwevers bidrag til hansabyens reformasjon også ha vært en grunn for hans engasjement som kongelig fogd, det vil si stedlige forvaltningstjener, mellom 1529 og 1533. Zachariasen synes imidlertid ikke å ha tatt dette i betraktning og ytret faktisk skepsis om denne hamburgereens lojalitet til bevegelsen. Det skyldes at Wullenwever tok parti med Kristian 2., hvis konfesjonelle tilhørighet var inkonsekvent, under grevefeiden etter Fredrik 1.s død i 1533. Han stod i den forbindelse i direkte strid med Koppen, som støttet og ble støttet av den klart lutheranske kandidaten til den danske og den norske tronen, hertug Kristian av Holstein (senere kong Kristian 3.). Mens tronstriden herjet i og rundt Danmark, kjempet de to hamburgerne, som før hadde vært i partnerskap og delt len-sinntekter, mot hverandre om kontrollen over det færøyske lenet. Av den grunn så Zachariasen for seg en «kamp om reformasjonen på Færøyene [...] mellom Thomas Koppen og Joachim Wullenwever, eller mellom kong Kristian den tredje og Kristian den andre».⁴⁶ Konfesjonell tilhørighet var imidlertid kun en av mange faktorer som påvirket aktørers holdning til tronkandidatene under denne striden, og det er ellers ingenting som tilsier at Wullenwever var mindre hengiven til Luthers lære enn hans tidligere partner var.

45 DN 23, Nr. 216; DN 12, Nr. 452, DN 22, Nr. 226; DN 10, Nr. 676

46 Zachariasen 1961: 13: «siðaskiftisstríðið í Føroyum [...] hevur staðið millum Thomas Koppen og Joachim Wullenweber, ella millum Kristian kong triðja og Kristian annan»

Færøyene og «den hellige romerske kirken»

Færøyenes kirke hadde fra tidlig av vært en hovedkanal for politisk, økonomisk og kulturell kontakt med omverden. I første omgang var denne kontakten begrenset til den vestnordiske-nordatlantiske sfæren. Bispedømmet, som ble opprettet en gang på det tidlige 1100-tallet, ble en av seks oversjøiske lydkirker under Nidaros ved eller en kort tid etter erkebispedømmets etablering i 1152/1153.⁴⁷ I likhet med deres motparter i de øvrige bispedømmene, fungerte Færøyenes biskoper som meglere mellom øylandet og fastlandet, og var etter alt å dømme instrumentelle i Færøyenes økonomiske og politiske integrering i Norges konges rike. Biskop Erlend, som innehadde bispetet på Kirkjubøur mellom 1269 og 1308, var for eksempel en av arkitektene bak *Saudabrevet*, en kongelig retterbot til Magnus Lagabøtes nye *Landslov* (1274), fra 1298.⁴⁸ I kanskje enda større grad enn de øvrige skattlandskirkene pleide bispedømmet på Færøyene nære forhold til Bergen, som mellom ca. 1150 og 1450 også var et nærmest ubestridt sentrum for handel, oppebørsel og rettsforvaltning i den vestlige delen av Norges konges rike. Den færøyske kirkens avhengighet av Bergen kan forklares ved at bispedømmet simpelthen var for lite til å underholde et eget kollegium. Det var i hvert fall tilfellet mellom 1246 og 1308, da landets tre biskoper hadde bakgrunn i Bergens domkapittel.⁴⁹

Først omkring 1400 begynte kirkens forbindelser å strekke seg bortenfor den vestnordiske verden. I omtrent førti år rundt århundreskiftet var bispedømmet besatt av to tyskere, Vikbold Verydem (ca. 1391–1408) og Johannes Theutonicus (ca. 1408–1431).⁵⁰ Ifølge Andras Mortensen fungerte disse som brobyggere mellom øylandet og kontinentet ettersom de opprettet eller pleide direkte handelsforbindelser til nordtyske byer.⁵¹ Denne direktehandelen, hevder Mortensen, brakte ikke bare velstand til Kirkjubøur bispegård, den hadde også påvirkning på befolkningens næringsgrunnlag.⁵² For å imøtekomme tilreisende kjøpmenn la innbyggere i økende grad om til tørrfiskproduksjon og begynte å bruke den rhinske gylden og nordtyske alen som standard verdiberegninger.⁵³ Det er dessuten indikasjoner på at

47 Det nevnes riktignok ikke i det opprinnelige *Fundasjonsbrevet for det norske erkebispedømmet* fra 1154, men ble tilføyd i stadfestelsen av dette brevet fra 1206. Se Bagge et al. 1973: 24.

48 Kolsrud 1913: 288–289; Mortensen 2021: 40

49 Haug 2012: 75–76

50 Kolsrud 1913: 290–291

51 Mortensen 2006

52 Mortensen 2006: 104–105

53 Mortensen 2006: 106–107. Jf. Debes 1673: 279–280

en kult til den irske sjøfarehelgen Brendan ble dyrket på øyene omkring 1420. Etableringen av denne kulten, som allerede var utbredt i nordtyske byer rundt Rhinmunningen, er ifølge Mortensen et videre vitnesbyrd om nordtyske kjøpmenns tilstedeværelse under de tyske biskopene.⁵⁴ Bart Holterman er uenig med noen aspekter ved Mortensens teori. Det finnes for det første bare to henvisninger til tysk-færøysk direktehandel i hanseatiske kilder fra 1400-tallet, da denne handelen fortsatt var ulovlig og i det minste formelt fordømt av nordtyske og norske myndigheter. De økonomiske endringene som Mortensen viser til kan for det andre forklares av færøyingers økonomiske avhengighet av Bergen, der hanseater ved kontoret kunne utøve indirekte innflytelse over færøysk handel ved å inngå kredittavtaler med mellomhandlerne som drev handelen mellom fastlandet og øylandet. Ifølge Holterman er det sannsynlig at færøyinger, som fortsatt forholdt seg til Bergen, tilpasset seg disse kreditørenes etterspørsel og verdiberegninger uten å samhandle med dem direkte.⁵⁵

Den færøyske kirkens forhold til Bergen ble svekket noe på 1400-tallet, da flere utlendinger uten tilknytning til domkapittelet ble utnevnt til Færøyenes bispesete. Nominasjonen og innvielsen av nordmannen Amund Olavsson, som hadde vært korsbror i Bergen, i 1533, markerte en slags gjenforening av det kirkelige fellesskapet mellom Kirkjubøur og Bergen.⁵⁶ Som hans forgjenger i høy middelalderen ville Amund styrke Færøyenes bånd til fastlandet, blant annet gjennom handel, som hadde blitt innskrenket etter at tysk direktehandel med øyene på alvor begynte omkring 1520.⁵⁷ Han pleide dessuten kontakt med makteliter i Norge, deriblant erkebiskopen i Nidaros, biskopen i Bergen og hovedsmannen på Bergenhus, som krevde styringsmyndighet over øyene og underkjente de «hamburgske kjøpmennene» sine lisenser og len.⁵⁸

Som korsbror i Bergen ville Amund vært vitne til utbredelsen av lutheranisme blant hanseater ved kontoret og erkebiskopen og biskopen av Bergen sin kamp for å hindre inntoget av «Luthers kjetterske disipler». Noen aspekter ved reformasjonen var Amund likevel villig til å tåle. For å kunne innta bispesete på Færøyene, undergav han seg kongens myndighet. I et tidlig steg mot reformasjon hadde Fredrik I. i 1527 erklært at biskoper i Danmark

54 Mortensen 2006: 105

55 Holterman 2020: 124–125

56 Debes 1673: 291

57 Degn 1939: 14–15; HANSdoc, 15330617KIR00

58 Degn 1939: 14–15, 16–17, 20–21, jf. HANSdoc, 15330617KIR00, HANSdoc 15340423BER00, HANSdoc 15340530KIR00; DN 10, nr. 677; DN 16, nr. 560

ikke lenger skulle få pavelig innvielse, et tydelig brudd med katolsk doktrine.⁵⁹ Selv om Færøyenes bispedømme hørte til Norges, ikke Danmarks erkebispedømme, sverget Amund ed på at han skulle «være kongen og hans etterkommere konger i Norge huld og tro».⁶⁰ Lucas Jacobsøn Debes påstod 150 år senere at Amund også «gaff [...] Kongen 1000. Færøeske Gylden» som en slags kirkelig lensavgift «for hans Confirmats».⁶¹ En kort tid etter hans konfirmasjon innrømte Amund til høvedsmannen på Bergenhus at kongen hadde «fullbyrdet og stadfestet [oss] til Færøyenes bispedømme i vår livstid, under hans majestets segl og brev derpå» (*ffwlbyrdhet oc stadfesth [oss] til færøoy byscopsdom i waar lyffstyd, wndher hans maiestatis insigle oc breffwet ther paa*).⁶² Det var altså en grobunn for reformasjonen. Spørsmålet er hvorvidt hamburgere dyrket den.

De «kjøpmennene fra Færøyene»

Når norske kilder fra 1530-tallet omtaler «hamburgske kjøpmenn» i forbindelse med Færøyene, sikter de i første rekke til handelsdrivendene med styringsombud på øyene, nærmere bestemt Thomas Koppen og Joachim Wullenwever.⁶³ Ved siden av disse relativt godt kjente skikkelsene var et titalls andre kjøpmenn uten offentlig styringsmyndighet. Som vi har sett, var også disse hamburgere lutheranere. Spørsmålet som melder seg er om denne tallmessig største gruppen, som ble omtalt som «kjøpmenn fra Færøyene» (*koplude van Feroe*) ved hjemkomst i Hamburg, hadde eller kunne ha hatt betydelig påvirkning på Færøyenes trossamfunn. Hanseatisk handel var tross alt et viktig medium for spredningen av lutheranisme til den nordiske verden, derunder til Norge, før reformasjonen ble instituert ovenfra som formelt kirkepolitisk vedtak.⁶⁴ Borgermesteren og byrådet i Lübeck, som i motsetning til deres motparter i Hamburg fortsatt motstod reformatoriske strømninger mot slutten av 1520-årene, kunne for eksempel melde i 1529 at «predikere i Norges rike og særlig i Bergen [...] forfører de enfoldige, simple og ulærte med det som gir seg for å være den hellige og evangeliske læren» (*predicantem jm rike Norwegenn vnd in sunderheit to Bergenn [...], de im schine der godtliken vnd euangelischen*

59 Sjøberg 1967; Olesen 2005: 94

60 NRR: 41

61 Debes 1673: 291

62 Degn 1939: 14–15; HANSdoc, 15330617KIR00

63 Se f.eks. DN 16, nr. 560, der de to kjøpmennene nevnes eksplisitt.

64 Grell 2005: 121, 129–131; Grell 2016: 46; Larson 2010: 216; Methuen 2019: 32–35

lere de einfoldigen simpelen vnd vngelerdenn voforen).⁶⁵ Ifølge lybekkerne var særlig «unge kjøpmenn» (*junge coplude*) utsatt for påvirkningen av «de opprørske predikerne» (*de vprorigen predicanten*) som kom til Bergen sammen med tyske handelsdrivende.⁶⁶

Den «folkelige» reformasjonen i nord var dog i første rekke et urbant fenomen som preget handelsbyer med store tysktalende befolkninger, slik som Stockholm, Malmö, København og Bergen.⁶⁷ Dens spredning til provinsielle omland foregikk derimot sakte. I det vestafjelske Norge var den religiøse «contagion», som James Larson omtaler den, begrenset i hovedsak til Bergen, som Ralph Tuchtenhagen kaller en «reformasjonsøy i det katolske Norge» (*Insel der Reformation im altkirchlichen Norwegen*).⁶⁸ I motsetning til hanseatene, som besøkte slike skandinaviske metropoler og sannsynligvis hadde lett for å trekke trøstende paralleller til egne hjembyer, traff hamburgere på et fremmed og sikkert for noen bedrøvelig miljø ved ankomst på Færøyene, et gjennomgående agrarisk samfunn hvis drøye tre tusen innbyggere var spredt langt og bredt over landets mange fjellrike øyer. Før 1800-tallet hadde Færøyene ingen steder som duget til å kunne kalles en by. Det som lignet mest var Tórshavn, som på 1600-tallet ble beskrevet som den «rette Skibshaffn» samt den eneste plassen på øyene som «de Søefarende [...] søger» og «den allmindelige Kiøbmands Handel er nedlagt».⁶⁹ Denne handelen foregikk i hovedsak noen få dager eller uker rundt Olsok (29. juli), når landets seks lokalforvaltere (systemenn) og tretti-seks nemdmenn (lagrettemenn) fra distriktene møtte på det årlige lagtinget på Tinganes.⁷⁰ På det travleste kan Tórshavns befolkning likevel ikke ha oversteget et par hundre mennesker.

Det er lite sannsynlig at lutherske ideer ble spredt på slike handelsstevner. For det første var den tyske tilstedeværelsen kortvarig og tallmessig begrenset. Donasjonslister fra det førnevnte Sankt-Anna-Broderskap opplyser om 15 handelsskip, hvert med et mannskap på 15 til 25 mann, som reiste mellom Hamburg og Færøyene i perioden fra 1543, da de første donasjonene fra færøyfarere ble nedtegnet, frem til 1556, da Færøyene ble lagt under Bergenhus.⁷¹ Selv om en regner med dobbelt så mange

65 DN II, nr. 522

66 Ibid. Jf. Grell 2005: 129–131

67 Grell 1990

68 Larson 2010: 319; Tuchtenhagen 2011: 61. Jf. Imsen 2016: 69–70; Methun 2019: 35

69 Debes 1673: 9; Friis 1632: 147

70 Arge 2019: 278; Mortensen 2021: 51

71 HANSdoc: 15330000HAM00

tyskere enn dette minimumstallet tilsier, er det snakk om et beskjedent innslag i landets befolkning. Riktignok utgjorde de en langt større del av deltakerne på det provisoriske markedet rundt lagtingsstevnet – kanskje en fjerde- eller tredjedel – men forutsetningene for betydningsfull kulturutveksling og religiøs dialog var ugunstige. I likhet med deres motparter på Hjalmland, som lignet på Færøyene i størrelse, topografi og demografi, er det sannsynlig at tilreisende som ikke hadde herberger i vente, overnattet på eller rett ved båtene sine, noe som trolig begrenset sosial kontakt med lokalfolket.⁷²

For det andre er det neppe gitt at vanlige kjøpmenn og skipperer hadde interesse i reformasjonens spredning til Færøyene. Her kan paralleller trekkes til Island, der hamburgere hadde drevet regelmessig handel senest siden Kristian 1.s (r. 1449–1481) tid. Det synes riktignok å ha vært en viss reformaktivitet rundt Skálholt, setet for det sørligste av landets to bispedømmer. Fire unge menn ved bispesetet, noen med tysk utdanning, sies nemlig å ha «avkastet katolsk lære» og tatt til «Luthers og hans tilhengers skrifter»,⁷³ og i 1534 klaget biskopen om at «utenlandske menn» (*utlendsker menn*) hadde forsøkt å innføre den «nyere tro og nye lov» (*nyrre Tru og nye Lögmale*).⁷⁴ Ifølge Gunnar Karlsson er det likevel lite som tyder på en «popular Protestant movement» på Island.⁷⁵ Bart Holterman ser heller ikke noe bevis på at kjøpmenn fra Hamburg hadde særlig betydning for Islands reformasjon.⁷⁶ Riktignok bygde hamburgske islandsfarere en liten kirke ved Hafnarfjörður på 1530-tallet, og det er rimelig å anta at de første lutheranske messene på Island ble holdt her på tysk.⁷⁷ Denne kirken var imidlertid ment å kunne romme tyske gudstjenester når islandsfarerne oppholdt seg i landet, ikke for å misjonere.⁷⁸ At tyske kjøpmenn trolig lot være å fremme sine konfesjonelle standpunkter overfor lokalfolket kan ifølge Holterman forklares av at de fryktet den sosiale uroen som reformasjonen ofte medførte, som «might damage their trade interests» og innskrenke deres lukrative «business with the church».⁷⁹

72 Jf. Holterman 2020: 150

73 Ólason 1919: 214: «fráhverfir katólskum kenningum [...] ritum Lúthers og samherja hans»

74 DI 9, nr. 570; Holterman 2020: 99; Ísleifsdóttir-Bickel 1996: 136

75 Karlsson 2020: 149–150. Jf. Lockhart 2007: 74.

76 Holterman 2020: 99

77 Ísleifsdóttir-Bickel 1996: 135

78 Karlsson 2020: 150

79 Holterman 2020: 99

For det tredje er det uklart om tyske kjøpmenn ville vært i stand til å formidle luthersk tankegods på en meningsfull måte. Den «folkelige» reformasjonsrørslen i skandinaviske byer begynte med karismatiske prediker, offentlige disputasjoner og sirkulasjonen av bøker og pamfletter,⁸⁰ gjerne på nedertysk, et språk som folk i de store nordiske handelssentrene hadde vært vant til i flere århundrer.⁸¹ Det kan imidlertid ha vært større kommunikasjonsvansker på Færøyene. Hanseatiske islandsfarere var tydeligvis klare over språkbarrierene mellom seg og lokalfolket når de etterlot drenger hos lokale familier over vinteren for å lære seg islendingers mål.⁸² Færøyenes mål kan ikke ha vært stort mer likt nedertysk enn islandsk var på 1500-tallet. Ifølge språkforskere fantes det riktignok en «passiv» bilingvalitet mellom nedertyske og nordiske språk som lettet kommunikasjon noe på steder med en sterk hanseatisk tilstedeværelse.⁸³ Dette kan også ha lettet enkle økonomiske transaksjoner og andre ukompliserte forhandlinger på Færøyene. Det er imidlertid lite sannsynlig at en analfabetisk fiskebonde, hvis kontakt med tyskere begrenset seg til noen dager om sommeren, ville kunne inngått i meningsfulle samtaler om teologisk vranglære, avgudsdyrkelse, indulgens og investitur. Her kan paralleller trekkes til Orknøyene og Hjaltland, der tyske lutheranere også drev handel, men ifølge Charlotte Methuen ikke hadde stor betydning for landenes reformasjon. Methuen påpeker at man må skille mellom «information and teaching», altså mellom det å ha overfladisk kjennskap til og det å omfavne reformatorisk tankegods.⁸⁴ «An invitation to a visiting merchant to attend a host's church», skriver hun, «or hearing passages and stories from a host's vernacular Bible, or attending family prayers, or seeing and discussing a Reformation broadsheet in a local tavern would have probably had more impact than a short encounter on a ship anchored in an isolated *vøe* [fjord]».⁸⁵ Orknøyingene og hjaltlendingers kontakter med tyske kjøpmenn var som regel kortvarige og forretningsorienterte. Det gjelder også færøyingers kontakt med de fleste kjøpmennene fra Hamburg.

80 Körber 2005: 25–29

81 Nesse 2017; Opsahl 2003: 184, 205–206

82 Holterman 2020: 172–173

83 Nesse 2017: 94

84 Methuen 2019: 45

85 Methuen 2019: 45

Biskopen og «den rette kristne dannemann»

Etter Pratts definisjon kjennetegnes «kontaktsoner» ofte av «asymmetrical relations of power», gjerne i koloniale kontekster, der øvrighetens og resten av befolkningens respektive kulturer avviker fra hverandre.⁸⁶ På det tidlige 1500-tallet måtte færøyinger forholde seg til ulike øvrighetsinstansanser – kongemakten i Danmark, riksrådet i Norge og lensherrene og fogdene i Hamburg – med ulik konfesjonell tilhørighet. Hamburgeres økende monopolisering av handel og styringsmakt under Fredrik 1. skapte i teorien forutsetningene for et klart «asymmetrisk» kulturmøte, ettersom den nye øvrigheten, som ifølge Zachariasen hadde myndigheten til å innføre kirkepolitiske reformer, tilhørte en annen konfesjon enn deres underordnede. Selv om kilder stort sett tier om øvrighetens forhold til vanlige færøyinger, inneholder de enkelte opplysninger om deres forhold til biskoper og andre kirkemenn. Spørsmålet er om konfesjonelle forskjeller preget samhandling mellom den tysk-lutheranske øvrigheten og det katolske presteskapet under deres oppsikt.

At hamburgeres forhold til presteskapet var anstrengt, behøver ikke uten videre tolkes som bevis på konfesjonskulturell gnisning. Det er særlig påfallende i tilfellet Joachim Wullenwever, som var den eneste hamburgske øvrighetsperson som regelmessig besøkte øyene og pleide direkte kontakt med landets klerus omkring reformasjonen. Hans forhold til presteskapet, som strakk seg tilbake til hans tid som Kristian 2.s fogd omkring 1520, var konsekvent konfliktfullt.⁸⁷ Han ble eksempelvis anklaget for grov mishandling av en færøysk prest, Niklas Priester, som overtok fogderiet etter Wullenwevers fratreden som kongelig ombudsmann omkring 1521. Ifølge anklagene ble presten, som hadde tiltalt og bøtelagt hamburgerens frille i en barnedrapssak, angrepet av Wullenwever i eget hjem, frarøvet renter og andre inntekter som skulle tilfalle kongen og til slutt drevet ut av landet.⁸⁸ I tillegg sies hamburgeren å ha havnet i en bitter rettstvist over vrakgods som han solgte til den daværende biskopen i strid med gjeldende lov.⁸⁹ Wullenwevers forhold til lokalgeistligheten hadde ikke forbedret seg da Amund Olavsson overtok bispesetet i 1532. Snart etter hans ankomst på Færøyene, skrev biskopen til hovedsmannen på Bergenhus for å klage om

86 Pratt 1991: 34

87 Grohse 2021

88 *Samlinger* 1833: 366–367

89 *Samlinger* 1833: 368–371

at «denne hamburgske kjøpmannen» (*thenne Hamborger kopman*) hadde stjålet gods som tilhørte Bergens kjøpmenn og truet med å «ta segl og styre fra vårt skip» (*taka segl oc styre fraa warth skip*) for å hindre handel med byen.⁹⁰

Wullenwevers sjokkerende opptreden overfor Færøyenes klerus ligner ved første blick på det som katolikker i Hamburg anklaget ham og andre Oberalten for i 1529.⁹¹ Konfliktene på Færøyene forteller imidlertid lite eller ingenting om hamburgerens religiøse og konfesjonelle holdninger. De tidligste oppstod noen år før reformasjonen hadde fått fotfeste blant Hamburgs borgere og nærmest ti år før hamburgeren selv ble klandret for urett mot den katolske kirken. Selv om en velger å tolke Wullenwevers adferd på Færøyene som tegn på et antiklerikalt sinnelag, hadde selve konfliktene andre, materielle grunnårsaker. Den røde tråden i klagen fra det tidlige 1520-tallet, som inneholder en rekke andre beskyldninger, er hamburgerens griskhet og voldelighet, som verdslige øyboerne angivelig også fikk kjenne på kroppen. Det samme gjelder biskopens anklager mot ham i 1533. Selv om denne katolske prelaten ville vært vitne til spredningen av lutheransk tankegods blant tyskere i Bergen (se ovenfor), og selv hadde all grunn til å se seg truet av «Luthers kjetterske disipler», tiet han om religiøse spenninger i sin kritikk av Wullenwever.

Lensherren Thomas Koppen synes for sin del å ha hatt et relativt godt forhold til presteskapet på øyene. Biskop Amund ga uttrykk for det i et brev fra 26. mai 1538, der han takket Koppen «for alle deres ære og dyder, som dere i alle måtene har beviset oss og vårt folk med ord og gaver, som en rett kristen dannemann» (*for alle ethers ere oc dygder som i haffue oss oc wort folck mett ordt oc skennck i alle maade beuist haffue, som en rett Christenn Dannemandt*).⁹² Det er ved første øyekast merkelig at den katolske biskopen, som ifølge Hans Jacob Debes var lojal overfor «den katolske moderkirken» (*ta katólsku móðurkirkjuna*) og dermed skeptisk til reformasjonen, var såpass positivt innstilt til den lutheranske embetsmannen.⁹³ Sannsynligvis var biskopen klar over at han snart skulle miste sin stilling som Færøyenes åndelige leder. Alt før hans valg i Danmark høsten 1536 hadde Kristian 3. tvunget det danske riksrådet til å erklære at ingen «biskop, hverken de som nu lever eller nogre andre bisper skulle komme til noget verdslig

90 Degn 1939: 14–15; HANSdoc, 15330617KIR00

91 Staphorst 1729: 83

92 Degn 1939: 25; HANSdoc, 15380526KIR00

93 Debes 1995a: 139

eller geistlig regimente eller til noget bispedømme eller rente i Danmarks Rige». ⁹⁴ I tråd med «Norgesparagrafen» i kongens danske håndfestningsbrev fra 30. oktober samme år, hørte Norge og dets «ledemod», det vil si Norges skattland, under Danmarks rike, noe som innebar en utvidelse av denne regelens gyldighet til å omfatte de nordatlantiske skattlandene. ⁹⁵ Måneder før han skrev til Koppen hadde de kirkelige reformene inntruffet biskop Amunds hjemby, Bergen, hvor Geble Pederssøn hadde blitt ordinert som lutheransk superintendent. ⁹⁶ Brevet vitner, som Zachariasen bemerket, at «kongen var ute etter kirkegods» samt «Amund selv som Færøyenes kirkes biskop». ⁹⁷

Nøkkelordet i Zachariasens tolkning er «konge». I tråd med den nye kirkeordinansen var Kristian 3., som kirkeoverhode, den eneste med myndigheten til å avsette biskoper og konfiskere kirkegods. Det reiser i sin tur spørsmål om lensherrens egentlige rolle i affæren. Biskopen, som synes å ha ansett Koppen som en mulig alliert, sendte brevet sammen med gaver for å befeste mennenes gjensidige og «sanne vennskap, vel å holdes og lenge å ståes, mens vi fremmer vår sak hos hans kongelige majestet» (*trolig wenskaff well att holdast oc lennge att staa, vt agato negotium nostrum circa regiam maiestatem*). ⁹⁸ Antydningen er at lensherren skulle tale biskopens sak (*negotium*) overfor kongen, ikke for å hindre reformasjonens innføring, som på det tidspunktet var uunngåelig, men for å få kongen til å utvise mildhet i sin behandling av den avtroppende prelaten og resten av landets katolske klerus. Biskopens tillit til lensherren i denne sammenhengen kan forklare hvorfor han noen uker senere gikk sammen med alle prester i landet for å skriftlig attestere at Koppens tyske fogd, Laurents Pedheg, hadde «skikket sig og begået sig som en ærlig mand både med ord og gerning». ⁹⁹

Disse to kildene tyder på at lensherren i Hamburg etter presteskapets ønsker skulle fungere som «kulturmegler» (*cultural broker / cultural mediator*), et begrep som i postkoloniale studier anvendes om «trans-imperial subjects» som «sustained interactions across linguistic, religious, and

94 Imsen 2016: 23; Ingesman 2014: 34

95 Wegener 1852: nr. 19

96 Bang 1895: 20–43

97 Zachariasen 1961: 179: «kongur hevur verið úti eftir kirkjugóðsinum, og at onkur hevur verið úti eftir ámundi sjálvum sum bísipi fyri Føroya kirkje»

98 Degn 1939: 25; HANSdoc, 15380526KIR00

99 Zachariasen 1961: 180

political lines».¹⁰⁰ I dette tilfellet antydet biskopen at Koppen, hvis kulturelle bakgrunn, embete og konfesjon gjorde ham «fremmed» til Færøyenes innbyggere, ville balansere interessene til monarken i Danmark, på den ene siden, og det i økende grad maktløse katolske kleruset på øyene, på den andre. Dette og forrige brev tilsier at biskoper, som de mest bemidlede innbyggerne på Færøyene, var blant hamburgeres viktigste handelspartnere. Lensherren var kanskje av den grunn lite ivrig til å få ham ut av bildet. Det er riktignok uklart hvordan Koppen mottok biskop Amunds Ouverturner, eller om han noen gang talte den sistes sak overfor kongen. Kort tid senere innehadde en luthersk superintendent, Jens Gregoriusson Riber, det gamle bispegården på Kirkjubøur, uten at kilder forteller oss noe spesifikt om overdragelsesprosessen. Koppen kunne ikke – eller kanskje ville ikke – redde Amunds embete. Det kan imidlertid påpekes at den avgåtte katolske prelaten fortsatt oppholdt seg på øyene i 1551, over ti år etter at han mistet kirkeembetet sitt.¹⁰¹

Som Zachariasen antydet stod Koppen riktignok å tjene av biskopens avgang på andre måter, særlig gjennom inntekt fra den kirkelige eiendommen som ble lagt under kongen ved reformasjonens innføring omkring 1540. Koppen, som fikk beholde inntekten derfra mellom 1545 og 1553, synes imidlertid ikke å ha tjent av denne eiendomsoverføringen i første omgang. Dette kom frem i et kongelig brev fra 1545, der høvedsmannen på Bergenhus, Kristoffer Huitfeldt, nevnes som forrige mottaker av «geistlige gods og renter».¹⁰² Huitfeldts deltakelse i reformasjonen i andre deler av den nordiske verden er godt dokumentert. I 1536 hadde han som lensherre på Fyn beslaglagt bispegodset og fengslet den daværende biskopen av Odense.¹⁰³ Ett år senere ble han sendt til Norge for å pågripe erkebiskopen, Olav Engelbrektsson, som måtte rømme til Nederland for å unngå fengsling.¹⁰⁴ I 1541 dro Huitfeldt til Island, der han fengslet biskopen av Skálholt og tvang frem kongens kirkeordinans i den sørlige delen av landet.¹⁰⁵ Det er altså grunn til å tro at Huitfeldt, som hadde erfaring med reformasjonens innføring i de nordiske landene, førte oppsyn med kirkepolitiske omveltningene på Færøyene fra sitt sete i Bergen. Det er i den forbindelse nevneverdig at den nye superintendenten, Jens Gregoriusson Riber, hadde vært

100 Rothman 2012: 7

101 NRR: 144

102 NRR: 83

103 Fossen 2001: 409

104 Fossen 2001: 409–410

105 Jónsson 1774: 284 ff.

kapellan ved domkirken i Bergen før sin tilsending til Færøyene.¹⁰⁶ Selv om lensherren i Hamburg tjente rent økonomisk på Færøyenes reformasjon etter 1545, synes de første og mest avgjørende støtene mot øylandets katolske kirke å ha kommet fra København via Bergen.

Sluttord

Målet med dette bidraget var å revurdere hvorvidt Færøyenes kontakt med Hamburg, nærmere sagt kjøpmenn og styringsmenn fra Hamburg, skapte rammene for øylandets reformasjon. Konseptet «kontaktzone», som ofte brukes om arenaer for samhandling mellom kulturelt forskjellige aktører og aktørgrupper, gjerne på ulike nivåer i sosiale, økonomiske og politiske hierarkier, dannet i den forbindelse et nyttig teoretisk grunnlag. Drøftingen tok utgangspunkt i Zachariasens påstand om at hamburgere ble oppmuntret av kongemakten til å overføre lutheranisme, som fikk et fofeste i hansasbyen mot slutten av 1520-årene, til det katolske øysamfunnet. Påstanden bygger på et begrenset kildegrunnlag og ble fremmet uten fordypning om de mulige motivene og tiltakene som kunne ha ligget til grunn for hamburgeres reformaktivitet på øyene. Selv om den ikke lar seg motbeviser over enhver tvil, er det grunn til å stille spørsmål ved den påståtte kausaliteten mellom teologiske og kirkepolitiske utviklinger i Hamburg og på Færøyene. Det er i hvert fall ingen kildebevis på at hamburgere misjonerte eller iverksatt kirkepolitiske vedtak på Færøyene før 1545, da landets katolske kirke allerede var demontert og avløst av en lutheransk kirkeordning. Thomas Koppen kan nok ha prissatt de kirkepolitiske reformene som Kristian 3. innførte i Danmark, Norge og Færøyene, særlig etter at kongen la kirkegods til hamburgerens len. Det betyr imidlertid ikke at Koppen eller hans ombudsmenn var like aktive i lutheranismes innføring på Færøyene, et fjerntliggende og i mange henseende fremmede samfunn, som de var på deres egen hjemmebane.

Vi kan avslutningsvis komme tilbake til krusifikset i Viðareiði kirke, som ved første øyekast synes å vitne om Koppens omsorg for Færøyenes teologiske og kirkepolitiske forfatning. Et gammelt frasagn, gjengitt av Danial Lydersen i bind 1 av Viðareiðis bygdehistorie, sier at korset ble donert i 1551 etter at Koppen fikk «bud fra kongen om å gi gaver til alle

106 Bang 1900: 82; Debes 1995a: 139; Nicolaysen 1860: 61

kirkene på Færøyene».¹⁰⁷ Reformkongen Kristian 3. hadde gode grunner til å bekymre seg for kirkens velstand på det tidspunktet. I et brev fra 1551, altså samme år som korset ble donert, refset han færøyinger for deres påståtte «uvillighet til å [betale] tiender til kirken, presten og degnen», noe som tilsier at øyboerne hadde forbehold overfor det nye lutheranske presteskabet.¹⁰⁸ Færøyinger, hevder Lydersen, var tross alt «katolikker langt etter trosskiftet», som rent formelt trådte i kraft omkring 1540.¹⁰⁹ Bare noen år etter lutheranismes innføring hevdet Absalon Pedersen Beyer at Jens Gregoriusson Riber, den lutheranske superintendenten som skulle sørge for øyboernes sjeler, selv var nødt til å rømme i 1556 på grunn av «nogle modstandere der i landet, som honnom wore vgunstige».¹¹⁰ Kanskje var lensherren i Hamburg klar over at «den affældige, svage og interesseløse» prelaten, slik som kirkehistorikeren A. Christian Bang senere beskrev ham, var for «svag af Karakter» til å lede færøyinger til «det rene oc klare Euangelium».¹¹¹

Thomas Koppen, som ifølge Kristian 3.s brev fra 1551 skulle inndrive bøter fra dem som nektet å betale tiender, stod på kort sikt å tjene av færøyingers ulydighet overfor presteskabet. Hvis en velger å skjenke det førnevnte frasagn troverdighet, var han likevel *beordret av kongen* til å hjelpe øyboerne å finne tilbake på rett spor. Han var dessuten forpliktet til å donere 100 mark årlig til den nye latinskolen i Tórshavn, der unge færøyinger ble utdannet til lutherske prester. Det kan riktignok spekuleres om at Koppen, som tilhenger av Luthers lære, også følte et moralsk ansvar overfor Færøyenes trossamfunn. Donasjonene fremstår likevel som tjenesteplikter, fastsatt av kongen og pålagt lensherren, trolig i gjengjeld for blant annet avkastning fra færøysk kirkegods. Før 1545 ble disse avkastningene tilsendt Bergen, som godt kan ha vært det egentlige utgangspunktet for Færøyenes reformasjon i en organisatorisk forstand. Den lokale motstanden som kongen viste til i 1551 tilsier imidlertid at disse kirkepolitiske reformer, initiert i København og dirigert fra Bergen, ikke utløste noe umiddelbar åndelig omvandling hos landsfolket. Som Magne Njåstad påpeker var «the actual changing of the minds of men was more a prolonged process, more so in the political and economic peripheries than closer to the centres of power»

107 Lydersen 2021: 178: «boð frá kongi um at gevu øllum kirkjum í Føroyum gávu»

108 NRR: 143; jf. idem, s. 142.

109 Lydersen 2021: 178: «katolikkar til langt aftan á trúbotina»

110 Nicolaysen 1860: 61

111 Bang 1900: 83

i Skandinavia.¹¹² Det er lite som tyder på at de nordtyske kjøpmennene som besøkte Færøyene, og som selv hadde vært raske til å omfavne den nye tros læren på hjemmebanen, påskyndte eller forkortet denne utstrakte prosessen.

Forfatterbiografi

Ian Peter Grohse, ph.d. (2014), er førsteamanuensis i eldre historie ved Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, UiT Norges arktiske universitet. Han har tidligere holdt akademiske stillinger ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Westfälische Wilhelms-Universität Münster og Høgskulen i Volda. Han har publisert om Norges og hanseatenes politiske og økonomiske forhold til den norske kronens nordatlantiske skattland i senmiddelalderen, især Orknøyene, Hjalmland og Færøyene, i senmiddelalderen.

Referanser

Kilder

- Bertheau, C. (1885). *Johannes Bugenhagens Kirchenordnung für die Stadt Hamburg vom Jahre 1529* [Johannes Bugenhagens kirkeordinans for byen Hamburg fra året 1529]. L. Gräfe.
- Degn, A. (1939). *Nøkur gomul, áður óprentað brøv o. a. Føroyum viðvíkjandi* [Noe gammelt, etter utrykte brev etc. vedrørende Færøyene]. Vardín.
- Diplomatarium Islandicum*, bd. 9 [DI]. (1913). Íslenzka Bókmentafélagi.
- Diplomatarium Norvegicum* [DN]. (1849–1992). Det kgl. Norske Videnskabers Selskab.
- Hansdoc Database [HANSdoc]. (2017) (B. Holterman & J. Nicholls, Red.). Deutsches Schiffahrtsmuseum. Hentet 30. april 2023 fra <https://hansdoc.dsm.museum.ahrtsmuseum>.
- Hanserecessen, del 3, bd. 9.* (1913). Duncker & Humblot.
- Jónsson, F. (1774). *Historia Ecclesiastica Islandiæ*, del 2. Gerhard Giese.
- Nicolaysen, N. (1860). *Liber Capituli Bergensis. Absalon Pederssøns Dagbog over Begivenheder, især i Bergen, 1552–1572*. Johan Dahls Forlagshandel.
- Norges gamle Love indtil 1387*, bd. 3. (1849). Chr. Grøndahl.
- Norges gamle Love. Anden Række: 1388–1604*, bd. 4:1. [NgL 2r.]. (1904–1995). Riksarkivet.
- Norske Rigs-Registranter*, bd. 1, 1523–1571 [NRR]. (1861). Brøgger & Christie.
- Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie.* (1833). C. L. Roshauw.

Trykt litteratur

- Arge, S. V. (2019). Aspects of Hanse archaeology in the Faroe Islands. I N. Mehler, M. Gardiner & E. Elvestad (Red.), *German trade in the North Atlantic, c. 1400–1700. Interdisciplinary perspectives* (s. 277–289). Arkeologisk museum.

- Arge, S. V. & Mehler, N. (2012). Adventures far from home: Hanseatic trade with the Faroe Islands. I H. Harnow, D. Cranstone, P. Belford & L. Høst-Madsen (Red.), *Across the North Sea. Later historical archaeology in Britain and Denmark c. 1500–2000 AD* (s. 175–186). University Press of Southern Denmark.
- Arge, S. V. & Mehler, N. (2017). Biskupssetrið í Kirkjubø og siðaskiftið – eitt fornfrøðiligt íkast til Luther-árið í Føroyum [Bispesetet på Kirkjubø og reformasjonen – et arkeologisk perspektiv på Luthers år på Færøylene]. *Frøði*, 2, 4–9.
- Bagge, S., Smedsdal, S. H. & Helle, K. (1973). *Norske middelalderdokumenter*. Universitetsforlaget.
- Bang, A. C. (1895). *Den norske kirkes historie i reformations-aarhundredet (1536–1600)*. Hjalmar Biglers.
- Brandes, G. (1934). Die geistlichen Brüderschaften in Hamburg während des Mittelalters [De geistlige broderskapene i Hamburg i middelalderen]. *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*, 34, 75–176.
- Cordes, J.-C. (2019). «Des lutersschen Handels halven». Die Reformation in den norddeutschen Hansestädten Hamburg, Lübeck und Lüneburg als obrigkeitliche Herausforderung [«Des lutersschen Handels halven». Reformasjonen i de nordtyske hansabyene Hamburg, Lübeck og Lüneburg som øvrighetsutfordring]. I K. Fitschen, M. Schröter, C. Spehr & E.-J. Waschke (Red.), *Kulturelle Wirkungen der Reformation. Kongressdokumentation Lutherstadt Wittenberg August 2017* (Bd. 2, s. 465–476). Evangelische Verlagsanstalt.
- Debes, H. J. (1995a). Færøerne og Norge. En tusindårig forbindelses begyndelse, forløb og afslutning. *Historisk Tidsskrift*, 74, 22–56.
- Debes, H. J. (1995b). *Føroya søgu 2: Skattland og len* [Færøynes historie 2: Skattland og len]. Føroya Skúlabókgagnnúr.
- Debes, L. J. (1673). *Færoæ & Færoa reserata. Det er: Færøernis oc Færøeske Indbyggeris Beskrivelse [...]*. Matthias Jørgensen.
- Degn, A. (1939). Nøkur gomul áður óprentað brøv o. a., *Varðin* 17.
- Dreves, L. (1866). *Geschichte der Katholischen Gemeinden zu Hamburg und Altona: Ein Beitrag zur Geschichte der nordischen Missionen* [Historien om den katolske menigheten i Hamburg og Altona: et bidrag til historien om den nordiske misjonen]. Fr. Hurterschen Buchhandlung.
- Fossen, A. B. (2001). Huitfeldt, Christoffer. I J. G. Arntzen (Red.), *Norsk biografisk leksikon: Bd. 4* (s. 409–410). Kunnskapsforlaget.
- Friis, P. C. (1632). *Norriges oc omliggende øers sandfærdige bescriffelse*. Melchior Martzan.
- Grell, O. P. (1990). The emergence of two cities: The Reformation in Malmø and Copenhagen. I L. Grane & K. Hørby (Red.), *Die dänische Reformation vor ihrem international Hintergrund* (s. 129–148). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Grell, O. P. (2005). The Reformation in Norway: A political and religious takeover. I R. Tuctehagen (Red.), *Aspekter der Reformation im Ostseeraum* (s. 121–144). Nordost-Archiv NF 13.
- Grell, O. P. (2016). The Reformation in Denmark, Norway and Iceland. I E. I. Kouri & J. E. Olesen (Red.), *The Cambridge history of Scandinavia: Bd. 2. 1520–1870* (s. 44–59). Cambridge University Press.
- Grohse, I. P. (2021). Kristian 2.s sak mot Joachim Wullenwever. Eksilkongens færøypolitikk ca. 1523–1525. *Historisk tidsskrift*, 101, 7–20. <https://doi.org/10.18261/ht.101.1.2>
- Hammel-Kiesow, R. (2019). The North Atlantic trade with Iceland, Shetland, Orkney and the Faroes and the policy of the Hanseatic diet (1369–1535). I N. Mehler, M. Gardiner & E. Elvestad (Red.), *German trade in the North Atlantic c. 1400–1700. Interdisciplinary perspectives* (s. 27–42). Arkeologisk museum.
- Haug, E. (2012). The metropolitan, the king and the bishops in ‘Norgesveldet’. I S. Imsen (Red.), ‘*Ecclesia Nidrosiensis*’ and ‘*Noregs veldi*’. *The role of the Church in the making of Norwegian domination in the Norse World* (s. 67–114). Akademika.
- Helle, K. (2019). Bergen’s role in the medieval North Atlantic trade. I N. Mehler, M. Gardiner & E. Elvestad (Red.), *German trade in the North Atlantic c. 1400–1700. Interdisciplinary perspectives* (s. 43–51). Arkeologisk museum.

- Heuer, H. (1985). *Das Kloster Reinbek: Beitrag zur Geschichte der Landschaft Stormarn* [Reinbek kloster: Bidrag til Stormarn-regionens historie]. K. Wachholtz.
- Holterman, B. (2020). *The fish lands. German trade with Iceland, Shetland and the Faroe Islands in the late 15th and 16th Century*. De Gruyter.
- Imsen, S. (2016). *Da reformasjonen kom til Norge*. Cappelen Damm.
- Ingesman, P. (2014). Reformation and confessionalisation in early modern Denmark. I L. I. Hansen, R. H. Bergesen & I. Hage (Red.), *The protracted Reformation in Northern Norway. Introductory studies* (s. 29–48). Orkana.
- Ísleifsdóttir-Bickel, V. A. (1995). *Die Einführung der Reformation in Island, 1537–1565: Die Revolution von oben* [Reformasjonens innføring på Island, 1537–1536: Revolusjonen ovenfra]. P. Lang.
- Karlsson, G. (2020). *Iceland's 1100 years*. Hurst.
- Koch, T. (2005). «Der Ehrbaren Stadt Hamburg Christliche Ordnung» durch Johannes Bugenhagen (1529)» [«Den ærbare by Hamburgs kristlige ordinans» av Johannes Bugenhagen (1529)]. I J. A. Steiger (Red.), *500 Jahre Theologie in Hamburg. Hamburg als Zentrum christlicher Theologie und Kultur zwischen Tradition und Zukunft* (s. 1–16). De Gruyter.
- Kolsrud, O. (1913). *Den norske kirkes erkebiskoper og biskoper indtil reformationen. Diplomatarium Norvegicum* 17 B.
- Kroman, E. (1959). *De sønderjyske fyrstearkiver*. E. Munksgaard.
- Körber, E.-B. (2005). Reformation als Kommunikations- und Verkehrserignis. I R. Tuchtenhagen (Red.), *Aspekte der Reformation im Ostseeraum* (s. 15–44). Nordost-Archiv NF 13.
- Lappenberg, J. M. (1851). Joachim Wullenwever, hamburgischer Oberalte und Rathsherr [Joachim Wullenwever, hamburgsk oberalte og rådsherre]. *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*, 3, 109–135.
- Larson, J. L. (2010). *Reforming the North – the kingdoms and churches of Scandinavia, 1520–1545*. Cambridge University Press.
- Lau, G. J. T. (1867). *Geschichte der Einführung und Verbreitung der Reformation: In den Herzogthümern Schleswig-Holstein bis zum Ende des sechszehnten Jahrhunderts* [Historien om reformasjonens innføring og utbredelse: i hertugdømmene Schleswig-Holstein fram til slutten av det sekstende århundret]. G. E. Rolte.
- Lausten, M. S. (2011). *Johann Bugenhagen – luthersk reformator i Tyskland og i Danmark*. Anis.
- Lockhart, P. D. (2007). *Denmark 1513–1660. The rise and decline of a Renaissance monarchy*. Oxford University Press.
- Lydersen, D. (2021). *Viðareiði – Slóðirnar og minnið* [Viðareiði – brøyter og minne]. Bd. 1. Sprotin.
- Methuen, C. (2019). Orkney, Shetland and the networks of the northern Reformation. I S. H. Berg, R. E. Kristiansen & C. D. Hambro (Red.), *Northern Reformations* (s. 25–53). Septentrio Academic Publishing.
- Mortensen, A. (2006). Økonomisk utvikling på Færøerne i senmiddelalderen. I A. Mortensen, A. R. Nielsens & J. T. Thor (Red.), *De vestnordiske landes fælleshistorie* (Bd. 2, s. 94–109). INUSSUK – arktisk forskningsjournal.
- Mortensen, A. (2021). Kongsumsiting, skattur, líkningarindir og fólk í tí føroyska skattlandinum umleið 1300–1600 [Kongelig forvaltning, skattlegging, vurderingsgrunnlag og befolkning i det færøyske skattlandet ca. 1300–1600]. *Fróðskaparrit*, 67, 36–80.
- Nesse, A. (2017). Trade and language: How did traders communicate across language borders? I W. Blockmans, M. Krom & J. Wubs-Mrozewicz (Red.), *The Routledge handbook of maritime trade around Europe 1300–1600* (s. 86–100). Routledge.
- Njåstad, M. (2014). From ecclesiastic backwater to international trouble spot – the Reformation decades in Jemtland. I L. I. Hansen, R. H. Bergesen & I. Hage (Red.), *The protracted Reformation in Northern Norway. Introductory studies* (s. 49–60). Orkana.
- Ólason, P. E. (1919). *Menn og menntir: siðskiptaaldarinnar á Íslandi: Bd. 1* [Menn og utdanning: reformasjonen på Island, bd 1]. Bókaverzlun Guðm. Gamaliessonar.

- Olesen, J. E. (2005). Die Reformation im Königreich Dänemark [Reformasjonen i kongeriket Danmark]. I R. Tuchtenhagen (Red.), *Aspekte der Reformation im Ostseeraum* (s. 75–119). Nordost-Archiv NF 13.
- Opsahl, E. (2003). Del 1: 900–1537. I E. Opsahl & S. Sogner (Red.), *Norsk innvandringshistorie: Bd. 1. I kongenes tid, 900–1814* (s. 23–226). Pax.
- Postel, R. (1986). *Die Reformation in Hamburg 1517–1528* [Reformasjonen i Hamburg 1517–1528]. Gütersloher.
- Postel, R. (2009). «eyne gans nye ferlicke secte» – die Hansestädte und die Reformation [«eyne gans nye ferlicke secte» – hansabyene og reformasjonen]. I A. Graßmann (Red.), *Der Kaufmann und der liebe Gott. Zu Kommerz und Kirche im Mittelalter und Früher Neuzeit* (s. 131–146). Porta Alba.
- Pratt, M. L. (1991). Arts of the contact zone. *Profession*, 33–40.
- Rothman, E. N. (2012). *Brokering empire. Trans-imperial subjects between Venice and Istanbul*. Cornell University Press.
- Scheib, O. (1976). *Die Reformationsdiskussionen in der Hansestadt Hamburg 1522–1528. Zur Struktur und Problematik der Religionsgespräche* [Reformasjonsdiskurs i hansabyen Hamburg 1522–1528. Religionsdiskusjoners struktur og problematikk]. Aschendorff.
- Sillem, C. H. W. (1886). *Die Einführung der Reformation in Hamburg* [Reformasjonens innføring i Hamburg]. Verein für Reformationsgeschichte.
- Sjøberg, E. (1967). Odense-privilegiet af 1527. *Historisk tidsskrift* (DK), 12(2), 337–362.
- Staphorst, N. (1729). *Historia Ecclesiae Hamburgensis diplomatica. Das ist, Hamburgische Kirchen-Geschichte, aus Glaubwürdigen und mehrentheils noch ungedruckten Urkunden* [Historia Ecclesiae Hamburgensis diplomatica, d.e. Hamburgs kirkehistorie, basert på troverdige og stort sett utrykte dokumenter] (Bd. 1, del 2). Felginer.
- Tuchtenhagen, R. (2011). *Kleine Geschichte Norwegens* [En kort norgeshistorie]. C. H. Beck.
- Wegener, C. F. (1852). *Aarsberetninger fra det kongelige geheimearchiv, indeholdende bidrag til dansk historie af utrykte kilder: Bd. 2*. C. A. Reitzel.
- Zachariasen, L. (1961). *Føroyar sum rættarsamfelag 1535–1655* [Færøyene som rettssamfunn 1535–1655]. Føroyar Fróðskaptarfelag.
- Øye, I. (2008). Kontakten mellom Bergen og Færøyene i middelalderen i arkeologisk og historisk lys. I C. Paulsen & H. D. Michelsen (Red.), *Símunarbók. Heidursrit til Símun V. Arge á 60 ára dagnum 5. september 2008* (s. 243–252). Fróðskapur.